

Ufupisho

1. (a)
 - i. Ukosefu wa elimu
 - ii. Kulaza damu/ uzembe
 - iii. Ufuaji
 - iv. Umaskini pia huletwa na majanga ya kimaumbile Kama vile:-
 - Mitetemeko ya ardhi
 - Maradhi hatari
 - Moto
 - Ukame
 - Mafuriko
- b) - Kupunguza mwanya mkubwa uliopo kati ya matajiri na maskini
 - Kupandisha viwango vya kodi inayotozwa wenye mshahara mnono na wafanya biashara wenye pato kubwa
 - Huduma za burudani kutozwa kodi ya kiwango cha juu
 - Elimu tekelezi isisitizwe
 - Kupunguza ushuru kwa bidhaa zinazoagizwa
 - Kuwapa wahitaji mitaji ya kuanzisha miradi mbalimbali ya kimaendeleo
 - Kusambaza huduma za umeme na maji sehemu za mashambani

Utiririko

TAZAMA

- i. Kwa kila kosa la sarufi mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama hadi jumla ya makosa 10
- ii. Kwa kila kosa la tahajia mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama hadi jumla ya makosa 6
- iii. Kwa kila ziada ya maneno kumi, mtahiniwa huadhibiwa alama 1 na kwa kila mengine matano --huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama

2. a) - Kuzuia uharibifu
Kuhakikisha meno yetu ni mazuri
Kuhakikisha meno yetu yanadumu na kuendelea kutufaidi
- Kuondoa mabaki ya chakula ambayo ni chanzo cha viini zozote $4 \times 1 = 4$
 $1 \times 1 = 1$

Mtiririko

- b) Tunapokula meno yetu huvunja chakula
Vimegenye hukifanyia chakula kazi
Meno ya binadamu ni ya meno nne
Kazi ya meno ni kutafuna na kusaga chakula
Idadi ya meno ya mtu mzima ni 32
Ni vyema kudumisha afya nzuri ya meno
Lazima tuyapige mswaki meno ili koundoa mabaki ya chakula
Tuhakikishe kuwa hatuharibu ufizi wa meno
Afya ya meno ni muhimu ili kuhakikisha kuwa meno yetu yanadumu na kuendelea
kutufaidi katika uhai wetu zozote $8 \times 1 = 8$ Mtiririko $2 = 2$ Jumla $= 10$

3. Ufupisho
a) Inawezesha nchi kupata bidhaa ambazo haitengenezi
 - Husaidia kuwepo na uhusiano kati ya nchi mbalimbali
 - Nchi hupata bidhaa kwa bei rahisi kuliko ambavyo ingekuwa kama zingetengenezwa kwao
 - Husaidia wakati nchi imekumbwa na dharura au majanga kwani itasaidiwa na nchi nyingine
 - Huchochea upatikanaji wa nafasi za kazi kwa wengi
 - Nchi inawezesha kupata pesa za kigeni na kuuza bidhaa za ziada ($6 \times 1 = 6$)

- b) Kuna matatizo yanayozikumbuka nchi za kiafrika katika biashara hii

- Hutatiza viwanda vichanga katika nchi zinazoedelea kwa ushindani usio sawa huku nchi zilizoendelea zikitungia biashara hii 'kutupa' bidhaa za hali ya chini
- Nchi zinaweka mikakati ya kulinda viwanda vichanga
- Kuwekwa kwa ushuru wa juu kwa bidhaa zinazoagizwa
- Kupunguzia viwango vyao ushuru
- Kuvipa viwanda vyao mikopo
- Kuhakikisha usafirishaji nafuu wa bidhaa kwa viwanda vyao
- Kuweka viwango vya bidhaa zinazoweza kuagizwa kutoka nje kwa kipindi Fulani ($6 \times 1 = \text{ala.6}$)

4. (a) -Punda na ngamia wanaweza kwenda mwendo mrefu bila kunywa maji.
 - Ngamia naye ana kwato nzuri zinazomwezesha kusafiri kwa urahisi jangwani
 - Ngamia anaweza kwenda mwendo mrefu bila chakula
 (b) -Zamani watu walisafiri kwa miguu, watu hao pia walitumia wanyama kusafiria.
 - Kinyume na ilivyokuwa zamani, usafiri kwa motokaa, gari la moshi na hata ndege.
 - Biandamu leo amepiga hatua kubwa kwani anaweza kuruka kwa ndege na kwenda anga za mbali ($3 \times 2 = \text{al.6}$) (utiririko al.2)
5. a)
 - Inapasa vijana wa Kenya kufanya kazi kwa bidii ili kupata ufanisi na kuinua nchi yetu
 - Sharti tutilie maanani elimu ya vijana, watu wazima, kilimo uchumi na amani katika nchi yetu
 - Bila elimu itakuwa vigumu kutekeleza mipango ya maendeleo
 - Lazima tuzidishe mazao mashambani kwani idadi ya watu inaongezeka
 - Pia tujishughulisha na biashara kwani wengi wana mawazo kuwa lazima kila mtu aajiriwe
 - Tujitahidi kuweka uchumi kwa mikono ya wananchi badala ya kuwaachia wageni
 $8 \times 1 = 8$ utiririko 2
 b) Lazima vijana wayashughulikie na kutatua matatizo yanchi.
 - Vijana wawe na nidhamu shuleni na nyumbani
 Wawe na ushirikiano mwema na kuchagua viongozi wenye mioyo ya maendeleo
 - Wachague viongozi watakaoleta ufanisi, sio wale wanaotoka kwa nasaba kubwa au ya utajiri
 $4 \times 1 = 4$ utiririko 1

a) 08

b) 04

03

6. A. Binadamu ni sawa kimaumbile ukilinganisha na wanyama
 Binadamu hutofautiana kwa fikra, tabia kimo, uwezo na mahitaji.
 Wakufunzi na wazazi wawape wanao widhaa mapema ili wachague kazi watakayoifanya
 Wazazi huwasomesha watoto ili wajitafutie kazi itakayowapa pesa za shughuli
 Tangu uhuru watu wa wakiajiriwa kulingna na viwango vya masomo
 Kazi zilikuwepo wakati wa uhuru ziliwachwa na wageni walioacha nchini
 Siku hizi wanafunzi wanaokomea viwango vya chini hadi kidato cha nne hawapati kazi au kupata za madarakawanaotawasiri masomoni wakifuata taaluma fulani ndiyo hupata kazi

Hoja zozote $9 \times 1 = \text{al. 9}$ Mtiriko (al. 2)

B.

- Serikali imewatusilia wananchi kuwa wakati wa kuanzia kazi za utanashati umekamilika
- Huu ni wakati wa kufanya kazi yoyote kwani uchaguzi wa kazi kimasomo ni dhana ya kibwanyenye ambayo haipo.
- Usemapo kuna kazi nzuri au mbaya unaanzisha maswali mengi
- Kuna kazi ya kuajiriwa na ya kuajiri
- Ijapo kazi ya kuajiriwa ni ngumu na ina matatizo mwanzoni, pato lake ni kubwa, ukishapata msingi imara.
- Ujasiri wahitajika ili kujenga msingi imara
- Ardhi ni thawabu tunu kwani matumizi mazuri ya ardhi yataondoa umaskini

(Kila hoja alama $1 \times 7 = \text{al.7}$ Mtiririko ala. 2)

Namna ya kutuzwa

makosa ya sarufi (s)

Ondoa nusu alama ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la sarufi litokeapo mara ya kwanza hadi makosa 10 yaani jumla alama 5

Makosa ya hijai (h)

Ondoa nusus alama ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la sarufi litokeapo mara ya kwanza, hadi makosa 6 yaani alama 3

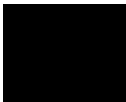
Idadi ya maneno Akiandika chiini ya idadi iliyopewa amejadhibu mwenyewe kwa hoja chache

Akizidisha kwa maneno kumi (10) ya mwanzo uondolewe alama 1 (moja), kila matano yanayofuatana

aondolewe alama moja moja (1).

Akiorodhesha tu hoja asipewe alamaza mtiririko

7. (a) – Ni nyenzo mwafaka ya kufundishia.
- Huwafahamisha watu mambo yanayoendelea katika mazingira yao na duniani kote
 - Huauni katika kukuza stadi ya kujifundisha au kujielimisha
 - Hutumbuiza na kuchangamsha
 - Hutumika kama nyenzo ya kuendeleza utamaduni, kaida na amali za jamii
- (b) – Hujumuisha ujumbe usio na maadili kama matumizi ya mabavu, ngono za kiholela, lugha chafu .
- Kuwafanya vijana kuingilia ulevi na afyuni na kuvaa vibaya
 - Matumizi ya runinga na michezo ya video yasiyodhibitiwa huweza kuwa kikwazo cha mawasiliano bora miongoni mwa familia.
 - Mawasiliano yakikosa, familia hutengana.
 - Haichangii uhusiano bora
 - Hukuza ubinafsi
 - Huendeleza hulka ya kuhadaa na mengine mabaya
8. a) Vyakula vyenye vitamini B, vyenye amino asidi na vile vyenye madini ya chuma kuimarisha uwezo wa kukumbuka.
- Vyakula vyenye glukosi husaidia kuendesha viungu vya mwili na ubongo. Lakini mtu anatakiwa kutahadhari asizidishe kiwango cha sukari mwilini, kwani kinaweza kuthiri uwezo huu.
 - Ni muhimu kutotumia vileo na vyakula vyenye nikotini kwani huzorotesha uwezo wa kukumbuka (Kila hoja na maelezo al. 2 na mbili za mtiririko).
- b) Ni muhimu kuepuka woga na kuvurugika akili kulikozidi haya huathiri uwezo wa kukumbuka. Halikadhalika, lazima mtu awe na ratiba kuonyesha viungo. Hili ni kwa kuwa unyooshaji wa viungo huimarisha ubongo pamoja na uwezo huu. Uimarishaji wa uwezo huu ni muhimu kwa maendeleo ya jamii na unahitaji mchango wa kila mmoja kila wakati.
9. (a) – Ndio wakati mtu anaulia peke yake
- Anajisakaknakijiuliza mema mangapi amayatenda siku hiyo
 - Maovu mangapi amayatenda
- _ Iwapo siku hiyo ilikuwa ya manufaa au la(Hoja $4 \times 1 = \text{al. 4}$) – (al. 1 ya utiririko)
- (b) - Hukusanyika katika makundi na kucheza kamari
- Hukusanyika kwa madhumuni ya kupiga gumzo
 - Wengine huenda vilabuni kujiliwaza na kujiburudisha kwa vileso (hoja $3 \times 2 = \text{al.6}$)
- c) – Wazazi watoe maongozi bora
- Wawe vielelezo bora kwa wana wao (hoja $2 \times 1 = \text{al. 2}$) (al. 1 aya utiririko)

$$\begin{array}{l} a = 4 \\ b = 6 \\ c = 2 \\ \text{ut.} = 3 \\ \hline 15 \end{array}$$

10. Mwongozo wa kusahihsisha muhtasari

(a) Ili kujiondoa kutoka umaskini ni lazima tuthamini kilimo/tukipe kilimo umuhimu

- Mamilioni ya wakenya/zaidi ya wakenya milioni kumi wanaweza kufa njaa/kwa sababu ya njaa
- Sababu ya njaa ni kupuuzwa kwa kilimo
- Wakenya asilimia sabini na tano hutegemea kilimo kwa chakula na fedha
- Kilimo hutoa nafasi za kazi
- Huletea serikali robo ya mapato yake (kila hoja al. 1 x 6 = 6)

(b) Serikali za Afrika na wanaopanga masuala ya uchumi kujitahidi ili kumaliza njaa na umaskini

- Wafunze wakulima wa mashamba madogo kukuza na kuzalisha matunda na mboga na kufuga wanyama na ndege
- Kuanzisha nafasi za kazi
- Serikali kufadhili kilimo
- Kupunguza gharama za pembejeo
- Kuweka sera zinazodhibiti kilimo
- Kuongeza sehemu ya bajeti ya kilimo
- Tusipofanya hivyo tatuzidi kuomba misaada kutoka mataifa (al 6- kila hoja moja 1x6=al 6)

06
06
03

- o Makosa ya sarufi; Kila kosa linapojitokeza, huadhibiwa kwa kuondoa $\frac{1}{2}$ alama hadi makosa $6 \times \frac{1}{2} =$ alama 3. Mtahiniwa akipata 0 makosa ya sarufi huondolewa.
- o Makosa ya hijai/tahajia huondolewa hadi makosa $6 \times \frac{1}{2} =$ ala. 03
- o Mtahiniwa akizidisha kwa maneno 10 aondolewe alama 1, baadaye akizidisha kwa 5 ondoa $\frac{1}{2}$
- o Mwanafunzi asipotiririsha kazi yake asituzwe alama za utiririko hasa akiorodhesha hoja au aandike vistari kabla ya hoja, atuzwe 0 katika sehemu ya utiririko.

11. (i) Viwanda hutoa moshi unaosambaa na kuchafuka hewa.

(ii) Uchafu unaotupwa ovyo huhatarisha afya ya binadamu

(iii) Maji machafu huchafua maji mitoni, maziwani na baharini

(iv) Wanyama wengi huharibu misitu, nyasi na vichaka

(v) Barabara zaidi zinapojengwa miti hukatwa zinapopitia

(vi) Magari hutoa moshi unaoharibuhewa

(vii) Ongezeko la watu huharibu misitu ya asili kwa kujiongezea ardhi ya makaazi

(b) (i) Kukomesha ujenzi wa viwanda mijini penye watu wengi

(ii) Takataka na maji taka kutupwa bila kudhuru afya ya binadamu

(iii) Upangaji wa uzazi usisitizwe kuzuia ongezeko la watu

(iv) Raia waelimishwe kuhusu madhara ya uharibifu wa mazingira

(v) Wahimizwe kupanda miti mingi utiririko alama 3 jumla (alama 5)

12. (i) Hoja muhimu

- Vijana ni waasi na hawawajibiki vyovyote
- Vijana wamependekezwa na wana ubinafsi sana
- Vijana wamekataa uongozi wa wazee na wamepuuza imani na itikadi zao. Mfano; wanaoweka nywele kama za wendawazimu.
- Wanawaona vijana kama wavivu na wasio na nidhamu
- Vijana hupenda kuzurura ovyo ovyo.
- Vijana wanapenda anasa na raha za dunia

.- Hoja muhimu

- Huwafuati utamaduni wa kutii wazazi wao

- Hawafanyi kazi na kuonyesha nidhamu
- Vijana hawathamini sherehe za jadi kama kutoa kafara
- Hawajinasibishi na watu na koo au tamaduni zao wala ngoma zao badala yake wanapenda kuhudhuria dansi na sinema za kileo pamoja na karamu.

13. a) Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo shughuli zote za kiuchumi ghairi zile za lazima kwa serikali huwa huria kwa watu binafsi

b)

- i. Soko huru huwawezesha watu hatima yao
- ii. Swala ibuka ni kule kuwekwa mipaka bainifu baina ya shughuli za kijekali na zile zinazoachwa huria kwa watu binafsi
- iii. Haki za kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi haziwezi kuachiwa mtu binafsi
- iv. Huduma za kimsingi za afya haziwezi kubinafsishwa
- v. Huduma hizo zikiachwa huru zitaishia kuwa istihaki ya watu wa kipato cha juu
- vi. Udhibiti wa serikali hutokea kuyalinda mazingira dhidi ya uchafuzi
- vii. Pia udhibiti huo hutokea kulinda haki za watu binafsi

14 1.- Kutumikia taifa kwa moyo wetu wote

- Tuwe shupavu, wenye busara, adabu njema na ari ya kutenda kazi
- Ni muhimu kulinda, kutumika na kuendeleza taifa
- Inatupasa tuelewe ujamaa wetu na jinsi ya kupambana na ukoloni mamboleo
- Tutumie elimu kuelewa meme na mabaya maishani mwetu
- Tutambue usawa wa kibinadamu

2.

- Ni staha vijana wetu kukosa nidhamu
- Wasitumikie taifa kwa mioyo yao yote
- wasiwe shupavu na wenye busara na ari ya kutenda kazi
- Pasiwepo ujamaa na jinsi ya kupambana na ukoloni mamboleo
- Tusiweze kutambua usawa wa kibinadamu
- Pawepo na uongozi nbaya, kutokuwa na bidii, ushirikiano na kutofuata sheria katika uchaguzi wa viongozi (tazama makosa ya hijai/ sarufu. Adhibu ½)